

CONSIDERAȚII PRIVIND O POSIBILĂ ABORDARE GEOCULTURALĂ A OPEREI ACADEMICIANULUI ȘTEFAN PASCU

Maricel D. POPA¹
md.popa@yahoo.com

MOTTO: „Mai înainte de a fi monumentele a fost Istoria. Și mai înainte de Istorie au fost eroii care au făcut-o (...) Creatorii Istoriei au tăcut, dar creațiile lor nu. Umbrele lor s-au dus, dar lumina lor nu.”

(Traian Dorz, *Locurile noastre sfinte*)

ABSTRACT: The present paper aims to bring in attention the importance of acad. Ștefan Pascu all historical works. But we are at the beginning of the 21st century and we are participants and witnesses to a great revolution in the cultural field – the cultural paradigms revolution, determined by the theoretical and practical results obtained by scientific research, the evolution of the contemporary transformations in the political, social, economic, cultural sphere and others. The history of humankind points out a truth – value principle: collective memory has an important role in the geopolitical and geocultural reconfiguration of the world. In this context, the article outlines a new view, a geocultural one. We must adapt ourselves to our own world. This article is an homage to acad. Ștefan Pascu, a promoter of the geocultural progress.

KEYWORDS: culture, value, geoculture, knowledge, historical evolution, Transylvania, Romanians

Aflați în zona spirituală în care historia magistra vitae, a face apel la truismul potrivit căruia valoarea este probată și confirmată de trecerea timpului riscă să se apropie de banal. Cunoaștem cu toții acest lucru, dar revenim

1 Conf. univ. dr., Universitatea „Tomis” din Constanța; membru asociat la Divizia de Istoria Științei a CRIFST al Academiei Române.

de fiecare dată la el, atunci când argumentăm perenitățile culturale, de exemplu.

Opera academicianului Ștefan Pascu poate reprezenta, pe lângă abordarea specializată a tematicii istorice distincte, și o abordare interdisciplinară, inclusiv una geoculturală – cu analize și raportări posibile atât la spațiul european, cât și la coordonate temporal-spațiale universale.

Specialist recunoscut în domeniul istoriei, desfășurând o fructuoasă activitate științifică în domenii diverse istoriografice, acad. Ștefan Pascu și-a lăsat amprenta, alături de alte mari personalități ale gândirii și creației științifice naționale, asupra culturii românești din a doua jumătate a Secolului XX.

Abordarea geoculturală propusă poate fi și o parafrază la o cunoscută lucrare a marelui istoric – *Pietre de temelie din trecut pentru vremurile de astăzi* (1967).

Modalitatea de abordare propusă prin tematica enunțată mai sus reprezintă și un alt fel de a ne apropia de opera marelui savant care a fost acad. Ștefan Pascu. Iar pretextul demersului nostru l-a constituit lectura, cu ochii și mintea contemporanului, a două din faimoasele lucrări ale sale, care, prin valoarea lor, vor continua să reziste la proba timpului: *Voievodatul Transilvaniei* (apărută în anul 1971) și *Ce este Transilvania?*, cu subtitlul *Civilizația transilvană în cadrul civilizației românești* (apărută în anul 1983).

Înainte de a merge mai departe, dorim să amintim că în numărul 3–4/2012 al *Revistei Monitor Strategic* (editată de Institutul pentru Studii Politice de Apărare și Istorie Militară) a apărut o recenzie la volumul *Următorii 100 de ani. Previziuni pentru secolul XXI, de George Friedman*. Iată un citat din această recenzie: „Două sunt premisele pe care își bazează pertinenta predicțiilor sale:

– rațiunea (înțelesă ca un calcul bazat excesiv pe termenul scurt) este înșelătoare;

– geopolitica poate oferi geologia sau climaterica relațiilor internaționale.

Ca metodologie aleasă în cazul de față, geopolitica are în vedere două premise cu densitate de mineral: a) oamenii tind să fie loiali unei comunități mai mari decât familia sau clanul; b) geografia este cea care dictează politica. Având asemenea date în minte, logica friedmaniană pare să spună că ar trebui să ne așteptăm la o durabilitate foarte mare a peisajului

raporturilor internaționale, dincolo de efemerele decizii ale liderilor sau capriciilor opiniei publice”².

În mod interesant, și care impresionează în mod plăcut, opera acad. Ștefan Pascu, în ansamblul său, scoate în evidență și pune în valoare exact aceleași lucruri, particularizate, la etapa scrierii lor, la fenomenul social-istoric românesc.

În „Cuvântul înainte” la cartea *Voievodatul Transilvaniei*, istoricul nostru scrie: „Cunoașterea legilor de dezvoltare a societății oferă posibilitatea descifrării veridice a realității, oferă cheia înțelegerii obiective a celor mai complexe evenimente istorice, fie ele mai depărtate, fie mai apropiate în timp. Acestea nu mai apar, astfel, nici ca fapte întâmplătoare, nici doar ca rod al acțiunilor unor personalități, fie acestea oricât de însemnate.

Evenimentul istoric își găsește explicația în dialectica dezvoltării interne, la care se adaugă împrejurările lumii înconjurătoare în care se integrează organic evenimentul respectiv. Marile evenimente mai ales, acelea care marchează un prag de trecere de la o etapă istorică la o altă etapă istorică, trebuie socotite încheierea unor procese istorice cu rădăcini adânci în viața popoarelor. Asemenea procese se desfășoară mai lent sau într-un ritm mai grăbit, potrivit cu condițiile concrete de dezvoltare a societății. Anumite piedici dinlăuntru sau din afară le-au putut întârzia împlinirea, dar nu le-au putut-o zădărnici. Mai ales atunci când ele răspundeau unor necesități obiective, de dezvoltare a societății”³.

Dacă, în urmă cu un deceniu, teoriile geopolitice și geostrategice erau apanajul unei elite intelectuale restrânse, în ziua de astăzi, datorită interconexiunilor ce se stabilesc între domeniile politic, social, economic, militar, geografic ș.a., cele două concepte sunt tot mai prezente, influențând toate domeniile vieții noastre. În cartea amintită mai sus, George Friedman, analizând utilitatea geopoliticii, se referea, în primul rând, la funcțiile predictive ale acesteia: „Geopolitica nu este doar un termen pompos pentru relații internaționale. Reprezintă un mod de a gândi despre lume și de a anticipa ce se va întâmpla de-a lungul timpului”⁴.

2 Drd. Silviu Petre, *Viitorul la diateza playback, Următorii 100 de ani. Previziuni pentru secolul XXI/ The next 100 years. Forecasts for the XXI Century de George Friedman*, în *Revista Monitor Strategic*, nr. 3-4/2012, p. 154.

3 Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol.I, Editura Dacia, Cluj, 1971, p. 5.

4 George Friedman, *Următorii 100 de ani: previziuni pentru secolul 21*, Editura Litera, București, 2009, p. 18.

Ce sunt și ce reprezintă, totuși, geopolitica și geostrategia? Apărută ca doctrină social-politică la sfârșitul secolului XIX – începutul secolului XX, geopolitica susține că politica unui stat este determinată, în primul rând, de situația geografică a țării respective. Din aceeași perspectivă, geopolitica este o știință care studiază viața politică în spațiile naturale în care se află anumite structuri statale, în concordanță cu caracteristicile fizico-geografice de care beneficiază și cu evoluția istorică. Geopolitica își propune să furnizeze argumente pentru acțiunile politice prezente și viitoare, abordând concepte precum poziția geopolitică, interesul național, raportul de forțe, zonă de fricțiune, sferă de interese etc.

Corelat conceptului anterior, geostrategia vizează un control durabil asupra configurațiilor geografice, axelor de circulație, teritoriilor considerate mize majore în confruntarea dintre puteri.

Geostrategia determină un anumit tip de comportament al statelor, în scopul îndeplinirii intereselor naționale, în cadrul concepției generale de acțiune (al strategiei militare naționale).

Într-un astfel de context, abordarea geoculturală propusă de noi reprezintă evaluarea coordonatelor valorilor materiale și spirituale create sau generate și utilizate de oameni, în procesul practicii social-istorice, respectiv în procesele geopolitice și, implicit, geostrategice. Pentru exemplificare, putem spune că geocultura este cea care poate declanșa ceea ce Huntington numea „ciocnirea civilizațiilor”.

Care este legătura dintre toate cele de mai sus și opera istoricului Ștefan Pascu? Este una foarte simplă și imediată.

O populație oarecare de pe un teritoriu oarecare nu se poate particulariza, nu poate primi un statut particular, de determinare și identificare și nici nu se poate transforma într-o entitate distinctă, decât atunci când se poate delimita de alte populații, căpătând o identitate bine definită și manifestându-se ca atare. Acest lucru se face numai prin cultură, iar întreaga operă a lui Ștefan Pascu îl scoate în evidență, cu pregnanță.

Să revenim la ceea ce spunea autorul la începutul cărții *Voievodatul Transilvaniei*:

„Din perspectiva vremurilor trecute de la cele dintâi formațiuni statale sau prestatale românești, pe baza cunoașterii unui mănunchi de fapte semnificative, se poate aprecia *cu îndeajuns de obiectivă înțelegere* nu numai evenimentele, ci în egală măsură și procesul care le-a generat și le-a maturizat până la împlinire și desăvârșire.

Istoricii care au reușit să pătrundă tainele ascunzișurilor complexe ale vieții omenirii au mai descoperit un alt adevăr, și anume că *lumea nu a fost niciodată izolată*, ci, dimpotrivă, oamenii au cunoscut în toate timpurile strădaniile și realizările semenilor lor apropiați și chiar mai depărtați, împrumutându-și reciproc cunoștințe și idei, experiență și îndemn. Cu atât mai mult n-au fost izolați oamenii de aceeași origine, vorbind aceeași limbă, având aceleași interese, chiar dacă vicisitudinile istorice i-au silit să trăiască despărțiți din punct de vedere politic. Ceea ce nu l-a împiedicat să fie un singur popor, să fie unit în toate momentele importante, să-și cultive limba și cultura comună, tradițiile și datinile comune, să circule dintr-o țară în alta fără conținere, să-și schimbe produsele iarăși neîncetat...⁵

În mod simplificat, dar esențializat, prin cultură se poate înțelege modul de a fi al societății, un mod în exclusivitate creat, cultivat, care este prin sine un mod de a fi cultural, iar totalitatea produselor, adică ansamblul modelelor de gândire, simțire și acțiune, dar și produsele rezultate din ele, practicate de o populație, constituind o realitate structurată social și complet diferită de ceea ce există în natură, este definită drept cultură⁶.

Cultura înseamnă, în primul rând, valoare sau ansamblu de valori, iar valoarea înseamnă durată.

În cartea sa de eseuri, *Mintea cea socotitoare*, acad. Mircea Malița atrăgea atenția asupra unor evaluări foarte interesante privind cultura:

„Este greu de conceput pentru cei ce prețuiesc cultura drept componentă nobilă și generoasă a bazei unei societăți să admită că ea poate fi un „mit”, adică o sursă de mare autoritate pentru adevăruri admise necritic. Cum să te atingi de ea când cultura conferă identitate, specificitate, personalitate unei comunități și membrilor săi, când domeniul său cuprinde limba, istoria, valorile, credințele, obiceiurile ce se transmit, de la părinți la copii, fără oprire în cursul vremii?

Și totuși, culturile au o proprietate care le face să fie atrase sau folosite în scopuri îndoielnice și riscante. Ele pot să ridice zelul lor de a apăra o identitate proprie la temperaturi ridicate și la incendii. În special, două clase mari ale culturilor, care sunt sisteme de credințe(și opinii), religiile și ideologiile, se pretează la această alunecare în intoleranță. Istoria consemnează frecvența crescută a războaielor religioase (inter și intra-religii) și ideologice (pe plan național și internațional). Mai mult, acum, la început

5 Ștefan Pascu, *op. cit.*, p. 6.

6 Nicolae Grosu, *Esențele sociologiei*, Editura Militară, București, 1997, p. 176.

de nou secol, statisticile arată că din cca.30 de conflicte care au loc anual, nouă se proclamă identitare, cu invocarea și a celorlalte elemente ale culturilor, istorie și teritoriu, limbă și credințe, motive etnice sau naționaliste”⁷.

Reafirmăm faptul că opera acad. Ștefan Pascu este un bun exemplu, în acest sens, particularizat la modelul românesc, cu atât mai mult cu cât savantul nu a căzut pradă nici celeilalte extreme, de a fi luat mitul culturii ca pe un criteriu exclusivist al evaluării istoriei.

Și mai trebuie spus ceva: în actualul mediu de securitate, bătălia pentru identitate și pentru păstrarea sau transformarea culturii a căpătat noi coordonate, dar și noi și ciudate maniere de manifestare, generate de dezechilibrul comportamentelor factorului cultural, care determină noile provocări, pericole, amenințări și vulnerabilități ale vremurilor pe care le trăim, toate fiind generate de realitatea culturală, care ne marchează și statutul existențial.

Într-un astfel de context, România reprezintă un model demn de urmat, pe care opera acad. Ștefan Pascu o scoate în evidență și o glorifică, istoricește vorbind, într-un eternizare.

În „Cuvântul lămuritor” de la volumul (biling, de altfel, română-germană) *Ce este Transilvania?* autorul vorbește despre motivele apariției cărții: „Pentru a pune la îndemâna celor doritori să cunoască trecutul acestei țări frumoase din toate punctele de vedere, parte integrantă a pământului românesc, cu o istorie bogată și frământată, cu o civilizație remarcabilă, creația celor care au locuit-o și au prețuit-o, o locuiesc și o prețuiesc (...), conviețuind laolaltă și creînd valori materiale și spirituale comune. (...) Fiecare cu tradițiile, datinile, obiceiurile, mentalitățile și instituțiile proprii (...)”⁸.

Având în vedere anul apariției cărții (1983), istoricul are curajul de a sintetiza două forțe în acțiune ale societății, forțe care justifică răspunsurile sale detaliate la însăși întrebarea – titlu a cărții *Ce este Transilvania?: prima* – fiind ansamblul de datini și obiceiuri, mentalități și instituții, mod de existență și *a doua*: experiența generațiilor în succesiune. Ilustrul savant spune: „Este, cu alte cuvinte, istoria Transilvaniei, un capitol important al civilizației europene și al civilizației generale românești care a îmbogățit

7 Mircea Malița, *Mintea cea socotitoare*, Editura Academiei Române, București, 2009, p. 149.

8 Ștefan Pascu, *Ce este Transilvania? Civilizația transilvană în cadrul civilizației românești*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1983, p. 5.

civilizația Transilvaniei, iar aceasta, la rândul său, a îmbogățit-o pe cea europeană și românească în general, pe temeiul celei de a treia forțe în acțiune, care sunt împrumuturile sau influențele în toate sensurile, în toate direcțiile și prin toate mijloacele”⁹.

Iată de ce, apreciem că, scoțând în evidență modernitatea, actualitatea și valoarea operei acad. Ștefan Pascu, am avut și posibilitatea de a corela elemente și concepte diverse care păreau disparate și care se pot regăsi, armonios, într-un excurs logic.

În încercarea noastră de abordare geoculturală a operei acad. Ștefan Pascu, am constatat că, în integralitatea sa, această operă reprezintă un mare, frumos și rezistent monument înălțat *modului românesc de a fi în Istorie*.

În același timp, aceasta este și cheia pe care noi o propunem ca descifrare a geoculturalității marelui savant. Afirmăm, puțin mai sus, că opera sa, indiscutabil de mare valoare, este modernă și actuală. Cele amintite nu reprezintă doar o înșiruire de cuvinte frumoase și, în cele ce urmează, vom face dovada convingerii noastre, prezentând în ordinea lor cronologică, în câteva cuvinte, trei lucrări ale istoricului. Toate vor face proba faptului că geopolitica și geocultura sunt coordonate permanente, necesare și stabile ale tuturor analizelor și evaluărilor efectuate de autorul nostru.

În anul 1944, Ștefan Pascu publica, sub egida Universității „Regele Ferdinand I” Cluj-Sibiu, respectiv a Bibliotecii Institutului de Istorie Națională, ca publicație a acestui Institut (la nr. crt. XIX), lucrarea *Contribuțiuni documentare la istoria Românilor în sec. XIII și XIV*. În opinia noastră, cunoașterea acestei opere este o necesitate pentru formarea și perfecționarea cercetătorilor din domeniul istoriei medievale naționale.

În partea introductivă a lucrării, istoricul spune: „Dându-ne seama de importanța oricărei noi știri referitoare la epoca medievală a trecutului nostru (...) am încercat, în timpul șederii la Roma, ca bursier al Universității noastre din Cluj, să culegem noi informații din registrele pontificale ce se păstrează în Arhiva Vaticană”¹⁰.

Autorul nostru a cercetat toate registrele pontificale de la început – câte se păstrează (din anul 1198 până în anul 1403) –, respectiv, un număr de 917 volume.

9 Ștefan Pascu, *op. cit.*, pp. 6–7.

10 Ștefan Pascu, *Contribuțiuni documentare la istoria Românilor în sec. XIII și XIV*, Tipografia „Cartea Românească din Cluj”, Sibiu (Șaguna, 17), 1944, p. 5.

Ștefan Pascu scrie: „Informațiile găsite sunt de ordin politic, religios și social (...). Cum însă chestiunile de ordin politic erau, în acea vreme, în strânsă legătură cu cele de ordin religios, le vom prezenta și noi concomitent, în mod cronologic, nefiind indicat a le despărți unele de altele. Nu ne vom ocupa, aici, cu toponimia transilvană, cuprinsă într-un număr însemnat de documente copiate”¹¹.

Fondul documentar descoperit de tânărul istoric în Arhiva Vaticană este inestimabil, iar modul de prezentare al documentelor are un profund caracter politologic – prin scoaterea în evidență, în principal, a determinărilor pe care coordonatele geografice, implicit teritoriul, așa cum era el comensurat, stabilit și valorizat, deci prin evidențierea rolului geografiei asupra deciziilor politice și religioase ale vremii.

Ca o curiozitate, menționăm faptul că în lucrarea citată, istoricul nostru consemnează și descoperirea unui document în care se înregistrează amintirea părții nordice a Moldovei, pentru prima oară cu numele de Bucovina, la anul 1392 (data cunoscută până atunci fiind 1412)¹².

Istoricul Ștefan Pascu nu era deloc străin de geopolitică și de abordările geopolitice. Tot în anul 1944 (când autorul avea 30 de ani), la Blaj, îi apare cartea *Istoria Transilvaniei*. Autorul era la acea dată șef de lucrări la Institutul de Istorie Națională din Cluj-Sibiu. Între titlul de pe copertă și cel de pe foaia de titlu exista o deosebire. Pe foaia de titlu se consemna ca titlu: *Transilvania în lumea datelor geopolitice, istorice și statistice*. Ca un fapt divers interesant, și de bun augur, lucrarea fusese distinsă cu premiul I de Ministerul Culturii Naționale și era dedicată „iubitului meu profesor Ioan Lupaș, care m-a învățat să iubesc și să înțeleg trecutul pământului și al neamului meu...”¹³.

Lucrarea avea trei părți: *Geopolitică, Istorie și Statistică*, iar partea privind *Geopolitica* avea două capitole: *Baza teritorială a pământului românesc și Funcțiunea Transilvaniei între celelalte provincii românești*. Iată un exemplu cert, care dovedește cât de familiarizat era istoricul cu acest mod de a pune problema: „Acest teritoriu de formare și viețuire a poporului român (...) se prezintă ca o unitate bine definită (...). După învățatul german R. Kjellen, întemeietorul disciplinei numită geopolitică, conceptul de ținut natural, organic, consistă din două elemente: să aibă hotare naturale, în

11 *Ibidem*, pp. 6–7.

12 *Ibidem*, p. 73.

13 Ștefan Pascu, *Istoria Transilvaniei*, Tipografia „Lumina”, Miron Roșu, Blaj, 1944, p. 1.

afară și să aibă articulație organică înăuntru. Ceea ce dă însă conținut conceptului de ținut natural organic, nu este uniformul, ci armonicul, care să fie și strategic, din punct de vedere militar, iar din punct de vedere economic să realizeze autarchia. Nu numai din punct de vedere geografic, pământul românesc prezintă armonie (...)”¹⁴.

Și autorul nostru continuă: „Această unitate de construcție originară a pământului carpatic românesc a impus: o unitate climatică complexă, o unitate hidrografică complexă, o unitate biogeografică complexă, o unitate etnică omogenă, o unitate economică complexă și completă și o unitate geopolitică”¹⁵.

Să nu uităm nici o clipă faptul că aceste gânduri sunt tipărite în anul 1944, autorul lor făcând dovada că este conectat la tot ceea ce era actual și modern în Europa acelor zile. De altfel, această modalitate eficientă de a analiza fenomenul istoric îl va însoți pe Ștefan Pascu de-a lungul întregii sale opere. Implicit, apreciem noi, viziunea istoricului este și una geoculturală, cel puțin prin recursul la tradiții, la moștenirea culturală, la evidențierea locului și rolului valorilor materiale și spirituale în derularea proceselor social-istorice. Iată încă o dovadă a nivelului de cunoaștere și de analiză a autorului nostru: „Caracterul unitar al spațiului geopolitic românesc, cu Transilvania ca nucleu central, reiese și mai evident, dacă vom considera regiunea carpatică română în raport cu poziția sa în Europa. Această regiune a constituit totdeauna bastionul de apărare al Europei civilizate împotriva invaziunilor ce veneau dinspre răsărit, dinspre nesfârșita câmpie ruso-siberiană. Transilvania singură n-a putut niciodată îndeplini un rol atât de însemnat, ci numai făcând parte dintr-un întreg sistem de apărare. Acest sistem de apărare îngloba în afară de Transilvania și Dobrogea, înconjurate de apele Dunării și ale Mării, Basarabia ce a servit ca un fel de scut al liniei carpatice, cuprindea, în sfârșit, cursul Dunării între Porțile de Fier și Delta”¹⁶.

În contextul celor menționate până aici, dar în cadrul aceluiași coordonat geopolitic și geocultural, menționăm și faptul că acad. Ștefan Pascu este și promotorul demografiei istorice, la noi în țară, sub redacția sa apărând, în anul 1972 lucrarea *Populație și societate*. Vorbind despre această știință, istoricul o prezintă ca fiind „folositoare pe de o parte mai

14 *Ibidem*, p. 13.

15 *Ibidem*, p. 14.

16 *Ibidem*, p. 22.

bunei înțelegeri a proceselor istorice din trecutul societății omenești și folositoare deopotrivă pentru înțelegerea științifică a dezvoltării complexe a societății contemporane și a celei de mâine (...) Demografia constituie o problemă fundamentală a istoriei societății omenești, o problemă de istorie a civilizației umane. Cele mai de seamă manifestări și realizări în toate domeniile de activitate: economic, social, politic, cultural, instituțional își găsesc una din explicațiile principale în factorul populație (...) Demografia face mai inteligibilă istoria omenirii în desfășurarea ei generală (...) Depășind domeniul cifrelor, a devenit o știință umană și, totodată, o știință aplicată, care este chemată să servească atât gestiunii lucrărilor publice, cât și private, un instrument prețios și permanent, la îndemâna oricui, pentru a conduce mai bine o întreprindere, instituție, o unitate administrativă, o societate, o națiune”¹⁷. În context, să amintim faptul că, între anii 1975–1985, acad. Ștefan Pascu a fost președintele Comisiei internaționale de demografie istorică.

Abordările sale geopolitice și, implicit, cele geoculturale, fac din istoricul român atât un mare vizionar și un precursor, cât mai ales un om al vremurilor sale. El este o dovadă certă, pragmatică, a faptului că, prin cunoaștere și înțelegere, *historia magistra vitae*. Da, putem spune cu certitudine că, prin întreaga sa operă istorică, acad. Ștefan Pascu a înălțat un monument *modului românesc de a fi*.

Concluziv, considerăm că, înainte de a formula judecăți de valoare despre opera savantului, ea chiar trebuie cunoscută. Multe din cărțile sale necesită reeditări. Ca și în cazul altor mari istorici ai neamului, și opera acad. Ștefan Pascu trebuie să stea la temelia viitorului școlii românești de istorie. Asigurându-se, astfel, și o deplină continuitate în acest domeniu.

Iar nouă nu ne rămâne decât să spunem că lăsăm deschisă, pe mai departe, provocarea de a vorbi, completând și actualizând tematica, despre *un mod românesc de a fi*, ca o trăsătură specifică, particulară, *a modului european de a fi*.

Nu întotdeauna acolo unde sfârșește prezentul, începe viitorul. Și mai mult, din când în când, trecutul reîncepe și noi ori nu știm, ori nu înțelegem, ori suntem luați prin surprindere.

Cele de mai sus au reprezentat o încercare modestă, simplă, împotriva acestei SURPRINDERI.

17 Ștefan Pascu (sub redacția), *Populație și societate, Studii de demografie istorică*, vol. I, Editura Dacia, Cluj, 1972, p. 7.

Bibliografie:

- [1] Friedman, George, *Următorii 100 de ani. Previziuni pentru secolul 21*, Editura Litera, București, 2009.
- [2] Grosu, Nicolae, *Esențe sociologice*, Editura Militară, București, 1997.
- [3] Malița, Mircea, *Mintea cea socotitoare*, Editura Academiei Române, București, 2009.
- [4] Pascu, Ștefan, *Contribuțiuni documentare la istoria Românilor în sec. XIII și XIV*, Tipografia „Cartea românească din Cluj”, Sibiu, 1944.
- [5] Pascu, Ștefan, *Istoria Transilvaniei*, Tipografia „Lumina”, Miron Roșu, Blaj, 1944.
- [6] Pascu, Ștefan, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, Editura Dacia, Cluj, 1971.
- [7] Pascu, Ștefan (sub redacția), *Populație și societate, Studii de demografie istorică*, vol. I, Editura Dacia, Cluj, 1972.
- [8] Pascu, Ștefan, *Ce este Transilvania? Civilizația transilvană în cadrul civilizației românești*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1983.
- [9] Petre, Silviu, *Viitorul la diateza playback, Următorii 100 de ani. Previziuni pentru secolul XXI de George Friedman*, în Revista Monitorul Strategic, nr. 3-4/2012.